ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Makedonika

Vol 15, No 1 (1975)

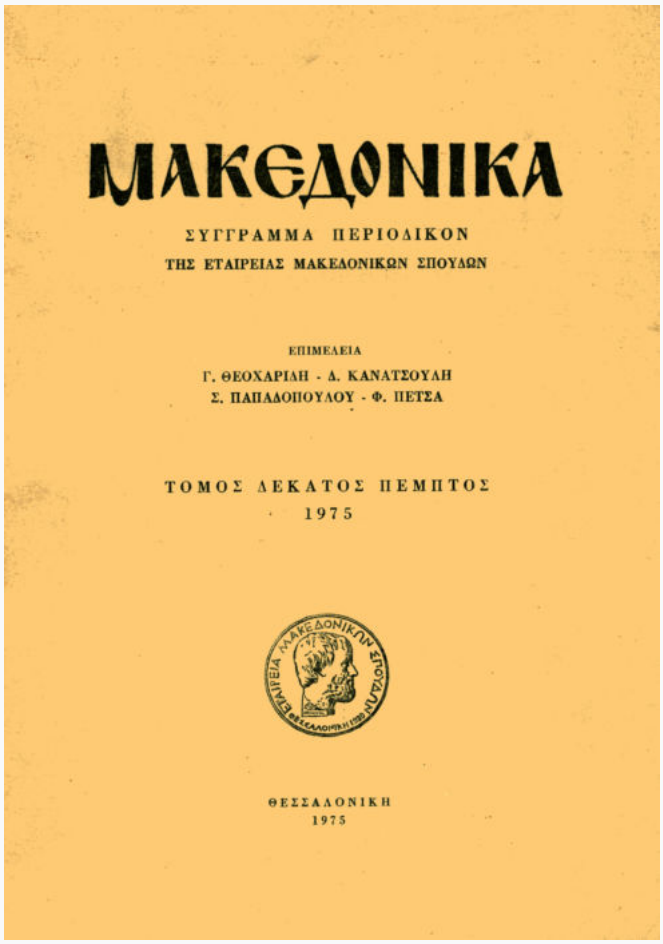

La question Macédonienne dans une nouvelle «Histoire de la Grèce moderne»

Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

doi: 10.12681/makedonika.607

Copyright © 2014, Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Νοτάρης Ι. Σ. (1975). La question Macédonienne dans une nouvelle «Histoire de la Grèce moderne». *Makedonika*, *15*(1), 45–61. https://doi.org/10.12681/makedonika.607

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 08/02/2026 00:54:27

ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΕ ΜΙΑ ΚΑΙΝΟΥΡΙΑ «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1974 ἐκυκλοφόρησε ἡ «Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας»[1] τοῦ λογίου καὶ ἱστορικοῦ Τάσου Βουρνᾶ, γνωστοῦ ἀπὸ χρόνια γιὰ τὴν πλούσια σὲ ποσότητα ἐργασία του.

Τὸ ἔργο τοῦτο παρουσιάζει μέσα σὲ 608 σελίδες μικροῦ σχήματος τὴν ἱστορία μας ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὡς τὸ κίνημα τοῦ 1909 στὸ Γουδί. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια ἀρχίζει ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς προετοιμασίας, ποὺ πιάνει τὶς 74 πρῶτες σελίδες του. Ἀλλὰ τὸ τμῆμα αὐτὸ καθὼς καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ἐκτείνεται ὡς τὴ σ. 208, δὲν ἀποτελεῖ καινούρια δουλειά, παρὰ εἶναι ἁπλὴ ἀνατύπωση ἑνὸς παλαιοτέρου βιβλίου τοῦ Βουρνᾶ, τῆς «Σύντομης Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης», ποὺ εἶχε ἐκδοθῆ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ καθεστῶτος τῆς δικτατορίας[2].

Σύμφωνα μὲ ὅσα γράφει ὁ συγγραφέας στὴν ἀφιέρωσή του, τὸ βιβλίο του στὸ μεγαλύτερο μέρος του σχεδιάστηκε στὸ στρατόπεδο ἐξορίστων τῆς Λέρου, δεύτερο σταθμὸ τῆς ἐξορίας του ἀπὸ τὸ δικτατορικὸ καθεστὼς μετὰ τὴ Γυάρο. Γεννιέται ὅμως εὔλογα τὸ ἐρώτημα ἂν ἕνας τόπος ἐξορίας, ὅπου εἶναι βέβαιο πὼς οἱ ἄνθρωποι δεινοπαθοῦν ψυχικὰ καὶ σωματικά, προσφέρεται γιὰ μιὰν ἐργασία σὰν κι αὐτή, ποὺ χρειάζεται κανονικὲς συνθῆκες ζωῆς ἀπόλυτη ἠρεμία καὶ τὴν ὕπαρξη ὅλων τῶν ἀπαραιτήτων μέσων. Ἀντίθετα νομίζω πὼς τόποι σὰν κι αὐτοὺς εἶναι κατάλληλοι, γιὰ νὰ μετουσιώνη κανεὶς σὲ τέχνη τὰ πάθη καὶ τὸν πόνο ποὺ δοκιμάζει ἀπὸ τὴ στέρηση τοῦ ἀγαθοῦ τῆς ἐλευθερίας. Γιὰ ἱστοριογραφία ὅμως, ἔστω καὶ γιὰ τοὺς πολλοὺς γραμμένη, πιστεύω πὼς εἶναι ἀκατάλληλοι.

Τὸ βιβλίο τοῦτο δὲν πρόκειται νὰ τὸ κρίνω στὸ σύνολό του. Θὰ περιοριστῶ μονάχα στὰ ὅσα ἔγραψε ὁ συγγραφέας του γιὰ τὴ Μακεδονία μετὰ τὸν ἀγώνα τοῦ 1821 καὶ τὴ δημιουργία τοῦ καινούριου Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἐπειδὴ ἔχω κάποια οἰκειότητα μὲ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ἀκόμη γιατὶ πιστεύω πὼς ὁ μακεδονικὸς χῶρος ἔχει γιὰ τὴν πατρίδα μας ξεχωριστὴ σημασία, ὅτι ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξε τὸ μακεδονικὸ ζήτημα στὴ νεώτερη ἱστορία μας στάθηκε σημαντικὸς καὶ οἱ ἐπιπτώσεις του πάνω στὸν Ἑλληνισμό, ὕστερ' ἀπὸ τὴν εὐνοϊκὴ ἔκβασή του, ὑπῆρξαν πολὺ εὐεργετικές.

---

1. Ἐκδόσεις Τολίδη, Ἀθήνα.
2. Ἐκδόσεις Τ. Δρακόπουλου, Ἀθήνα (ἀχρονολόγητο).

Τὰ μέρη τοῦ βιβλίου, ποὺ θὰ μὲ ἀπασχολήσουν, βρίσκονται στὸ «Μέρος Πέμπτο» καὶ εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

1) Τὸ ὑποκεφ. 5 τοῦ κεφ. ΣΤ΄, σσ. 481-488, μὲ τίτλο «Εἴσοδος Ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία», ὅπου ὁ συγγραφέας θὰ ἔπρεπε, ὄχι βέβαια κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸν τίτλο, νὰ ἀπασχοληθῆ καὶ μὲ τὴ Μακεδονία, ἂν φυσικὰ ἐγνώριζε ὅτι κατὰ τὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1877-78 τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα, ποὺ ξέσπασαν στὰ ἀλύτρωτα ἐδάφη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δὲν περιωρίστηκαν μονάχα στὴν Κρήτη, τὴν Ἤπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία.

2) Τὸ ὑποκεφ. 2 τοῦ κεφ. ΙΒ΄, σ. 550, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικό».

3) Τὸ ὑποκεφ. 3 τοῦ κεφ. ΙΔ΄, σσ. 578-579, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικὸ καὶ πάλι».

Ὀφείλω νὰ καταστήσω γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι πρόθεσή μου δὲν ἦταν νὰ ἐγκρίνω ἢ νὰ κατακρίνω τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ, ἀλλὰ μονάχα νὰ τὴν κρίνω· καὶ αὐτὸ ἔκανα. Νά λοιπὸν γιατὶ δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν κρίση τοῦ Κ. Δημαρᾶ ὅτι «ὁ συγγραφέας εἶναι καλὰ πληροφορημένος καὶ ἐπεξεργάζεται συνετὰ τὴν προσφερομένη ὕλη»[1]. Φυσικὰ παίρνω σὰν δεδομένο ὅτι ἡ κρίση αὐτὴ τοῦ Δημαρᾶ ἰσχύει γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ στὸ σύνολό της, ἐπομένως καὶ γιὰ τὰ μέρη της ἐκεῖνα ποὺ θὰ μὲ ἀπασχολήσουν.

Πρὶν ὅμως κρίνω τὰ μέρη τοῦτα, θὰ διατυπώσω τὶς γενικὲς παρατηρήσεις μου. Χωρὶς νὰ ξεχνῶ καθόλου ὅτι ὁ συγγραφέας παρουσιάζει συνοπτικὰ τὴν ἱστορικὴ περίοδο, ποὺ πραγματεύεται, ἔχω τὴ γνώμη πὼς σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα δείχνεται ἔξω ἀπὸ τὸ κανονικὸ ὅριο «βραχύς», γιὰ νὰ θυμηθῶ τὸν Θουκυδίδη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπισημαίνωνται οὐσιώδεις παραλείψεις. Καὶ γιὰ νᾶμαι πιὸ συγκεκριμένος, ἡ ἀφήγηση τῆς περιόδου 1903-1908 τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγώνα, ὅσο πυκνὴ κι ἂν πετύχη νὰ τὴν παρουσιάση κανείς, εἶναι ἀδύνατο νὰ περιλάβη σὲ δυὸ μονάχα μικρὲς σελίδες ἀκόμη καὶ τὴν ἁπλὴ ἀναφορὰ στὰ γεγονότα καὶ στὰ πρόσωπα, ποὺ ἡ μνεία τους εἶναι ἀπαραίτητη. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἔλλειψη ἐνημερώσεως πάνω στὸ θέμα, μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται, δείχνεται συχνὰ «οὐκ ἀκριβής». Τὸ μειονέκτημα αὐτὸ γίνεται ἀντιληπτὸ χωρὶς δυσκολία. Τὰ σχετικὰ βοηθήματά του δὲν ἦσαν ἐπαρκῆ κι οὔτε ὅσον ἔπρεπε κατάλληλα. Βασικὰ στηρίχτηκε σὲ ἕνα βιβλίο, ποὺ γράφτηκε ἐδῶ καὶ μισὸ περίπου αἰώνα, στὴν «Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος» (1821-1928) τοῦ Γεωργίου Ἀσπρέα[2]. Μιὰ μονάχα φορὰ ἀναφέρεται καὶ σὲ ἕνα ἄλλο, στὴν τελευταία ἐργασία τοῦ Κωστῆ Μοσκὼφ γιὰ τὴ Θεσ-

---

1. Βλ. τὴν ἐπιφυλλίδα του «Νεώτερη Ἱστορία». «Τὸ Βῆμα», 4 Ἀπριλ. 1975.

2. Ὁ τόμος, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι ὁ Γ΄ (Περίοδος Ε΄, σσ. 55-79), Ἐν Ἀθήναις 1930. Σ' αὐτὲς ὅμως τὶς περιπτώσεις ἐπιβάλλεται νὰ βασίζεται κανεὶς στὶς εἰδικὲς μονογραφίες καὶ ὄχι σὲ τέτοιας φύσεως ἔργα.

σαλονίκη[1], ποὺ δὲν σχετίζεται ὅμως ἄμεσα μὲ τὸ θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε. Πῶς μποροῦν λοιπὸν νὰ σταθοῦν οἱ χαρακτηρισμοὶ ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ εἶναι «τεκμηριωμένη»[2] ἢ ὅτι αὐτὸς ἐμφανίζεται «καλὰ πληροφορημένος»[3];

Ἂν ἦταν ἐνημερωμένος πάνω στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, θὰ ἀρκοῦσαν ἐλάχιστα ἔγκυρα βοηθήματα, γιὰ νὰ ἐκθέση τὰ γεγονότα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία ποὺ θὰ τοὺς ἔδινε, ἔτσι, ὥστε αὐτὰ νὰ μὴ παρουσιάζουν κενὰ ἀδικαιολόγητα, ἀνακρίβειες καὶ σύγχυση. Σήμερα ἄλλωστε ἡ ἀπασχόληση στὸν τόπο μας μὲ τὸ θέμα τοῦτο παρουσιάζεται πολὺ πιὸ εὔκολη ἀπὸ ἄλλοτε, ὅταν ὁ ἐνδιαφερόμενος δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του παρὰ μετρημένες ἀξιόλογες ἐργασίες.

Γιὰ τοῦτο θεωρῶ σκόπιμο νὰ δώσω, ὅσο μπορῶ πιὸ σύντομα, τὴν εἰκόνα τῆς τόσο βελτιωμένης σημερινῆς καταστάσεως.

Στὰ 1939 λοιπὸν ἱδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη ἡ «Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν» (Ε.Μ.Σ.) μὲ σκοπὸ τὴν ἔρευνα τῶν θεμάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν χῶρο καὶ τοὺς κατοίκους τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας ἀπὸ πλευρὰ γλωσσική, λαογραφική, ἱστορική, ἀρχαιολογικὴ κ.λ.π.[4] Ἀλλὰ ὁ πόλεμος, ἡ ἐχθρικὴ κατοχὴ καὶ τὰ πέντε χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἀπελευθέρωση στάθηκαν ἐμπόδια στὴν ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητάς της. Ὅμως μετὰ τὶς ἐσωτερικές μας περιπέτειες ἄρχισε ἡ πρόοδος, ποὺ πῆρε ὁλοένα ἐπιταχυνόμενο ρυθμό. Στὰ 1953 δημιουργήθηκε καὶ τὸ «Ἵδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου» (Ι.Μ.Χ.Α.), τὸ ὁποῖο προσαρτήθηκε στὴν Ε.Μ.Σ.[5], μὲ σκοπὸ τὴν προαγωγὴ τῆς ἔρευνας τῶν βαλκανικῶν προβλημάτων ἀπὸ ἐθνολογική, ἱστορικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἄποψη. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς δράσεως τοῦ ἱδρύματος τούτου ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο ἦταν πραγματικὰ ἐντυπωσιακή. Σήμερα τὰ δημοσιεύματα τῶν δύο αὐτῶν ἱδρυμάτων ἀνέρχονται σὲ ἑκατοντάδες, ἀρκετὰ δὲ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ξενόγλωσσα. Πρόκειται γιὰ εἰδικὲς μονογραφίες, γενικώτερα ἔργα, ἀπομνημονεύματα καὶ ἀρχεῖα. Σὲ δεκάδες ἐπίσης ἀνέρχονται οἱ τόμοι τῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν τους, τῶν «Μακεδονικῶν» τῆς Ε.Μ.Σ. καὶ τῶν «Balkan Studies» τοῦ Ι.Μ.Χ.Α. Ἄλλο μεγάλο βῆμα πρὸς τὰ μπρὸς ὑπῆρξε ἡ δημιουργία στὸ Ι.Μ.Χ.Α., μετὰ τὴ συμπλήρωση τῆς πρώ-

---

1. «Θεσσαλονίκη 1700-1912. Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης», Ἀθήνα 1974. Βλ. τὴν ἀναφορά του σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία στὸ τέλος τῆς σ. 579.

2. Χαρακτηρισμὸς τοῦ Στρατῆ Τσίρκα στὴν καμπάνια «Τὰ καλύτερα βιβλία ποὺ διάβασα τὸ 1974», «Τὸ Βῆμα», 22 Δεκ. 1974, σ. 6.

3. Βλ. παραπάνω σημ. 1 τῆς σ. 46.

4. Βλ. τὸ «Καταστατικὸν τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν», Θεσσαλονίκη 1972.

5. Κατὰ τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς δικατορίας τὸ ἵδρυμα τοῦτο ἔγινε μὲ αὐθαίρετο τρόπο ἀνεξάρτητο.

της δεκαετίας ἀπὸ τὴν ἵδρυσή του, «Σλαβικοῦ Τμήματος» καὶ ἀργότερα καὶ ἄλλων, μὲ τὴ βοήθεια εἰδικῶν συνεργατῶν του, ὥστε νὰ γνωρίσωμε καὶ τὴ σχετικὴ ἐργασία τῶν γειτόνων μας καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὶς θέσεις καὶ τὶς ἀπόψεις τους, κυρίως τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σκοπιανῶν, ποὺ τὰ ἀντίστοιχα ἱδρύματά τους ἀναπτύσσουν μεγάλη δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ τῶν Τούρκων. Ἔτσι λοιπὸν μὲ τὴν εἰδικὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ι.Μ.Χ.Α. «Μεταφράσεις-Περιλήψεις» γνωρίσαμε ἀρκετὲς ἐργασίες Σλάβων, ποὺ παρουσιάζουν γιὰ μᾶς μεγάλο ἐνδιαφέρον. Ἀπὸ τοῦτες ἐπισημαίνω ἐνδεικτικὰ τὴν ἐντελῶς ἀτεκμηρίωτη «Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἔθνους» (Istorija na Makedonskijot Narod)[1], Σκόπια 1969, ἐργασία συλλογικὴ ποὺ γράφτηκε μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιβάλη τὴ θεωρία ὅτι σὲ ὁλόκληρο τὸν μακεδονικὸ χῶρο κατοικοῦσε ἕνα ξεχωριστὸ ἔθνος σλαβικῆς καταγωγῆς. Ὑπάρχει ἀκόμη ἡ σειρὰ τῶν «Δελτίων βιβλιογραφίας», ἡ σημασία τῶν ὁποίων περιττεύει νὰ ἐξαρθῆ. Τὰ «Δελτία» αὐτά, ποὺ κατὰ διαστήματα ἔχουν ὑποστῆ ἀλλαγὲς στὸν τρόπο τῆς ἐμφανίσεώς τους, πῆραν ἀπὸ τὸ 1973 μορφὴ διαβαλκανικὴ μὲ τὴν ταυτόχρονη ἔκδοση γιὰ κάθε χρόνο δυὸ πολυσέλιδων τόμων, τῆς καθαυτὸ βιβλιογραφίας καὶ τοῦ «Συμπληρώματος», τὸ ὁποῖο ἤδη μετωνομάστηκε «Παράρτημα». Οἱ διπλοὶ τόμοι τοῦ 1973 καὶ τοῦ 1974 ἔχουν κιόλας κυκλοφορήσει. Στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τόμους τούτους, ὅπως εἶναι φυσικό, παρακολουθεῖται μεθοδικὰ ἡ βιβλιογραφία ὅλων τῶν χωρῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἐνῶ στὸν δεύτερο ὑπάρχουν εὐρεῖες περιλήψεις ἢ καὶ πλήρεις μεταφράσεις ἐργασιῶν, ποὺ πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα.

Σήμερα λοιπὸν οἱ Ἕλληνες μελετητὲς ἔχουν στὴ διάθεσή τους πολλὰ μέσα γιὰ μιὰ καλὴ ἐνημέρωση. Ὥστε ὁ Βουρνᾶς εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ συγγράψη μὲ ἐπιτυχία τὰ προαναφερόμενα σημεῖα τοῦ βιβλίου του, ἀρκεῖ νὰ ἦταν κατατοπισμένος πάνω στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, γιὰ νὰ διάλεγε ἀπὸ αὐτὴ δυὸ-τρεῖς ἔγκυρες καὶ κατάλληλες εἰδικὲς ἐργασίες, ὅπως τὴν ἐργασία τοῦ Νικολ. Βλάχου «Τὸ Μακεδονικὸν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος»[2]

---

1. Ἀριθ. 38 καὶ 39 τῆς σειρᾶς, Θεσσαλονίκη 1970. Οἱ ἀριθμοὶ τοῦτοι ἀντιπροσωπεύουν τὸν δεύτερο καὶ τὸν τρίτο τόμο τοῦ ἔργου. Ὁ πρῶτος τόμος, ποὺ δὲν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Ι.Μ.Χ.Α., περιλαμβάνει τὴν περίοδο ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὡς τὸν 18ο αἰώνα. Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα ὡς τὸ 1945, ποὺ τὸ ἔργο τερματίζεται. Ὅσο γιὰ τὸν ἱστορικὸ νεολογισμὸ «Μακεδονικὸ Ἔθνος», αὐτὸς εἶναι μεταπολεμικὸ τεχνητὸ δημιούργημα.

2. Ἐν Ἀθήναις 1935, σελ. ιβ′+531. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητής μου Νικόλ. Βλάχος, ἐπιστήμονας σεμνὸς καὶ ἀθόρυβος, ἔγραψε τὴν αὐστηρὰ τεκμηριωμένη ἐργασία του αὐτὴ μὲ κριτικὴ σκέψη καὶ νηφαλιότητα καὶ πραγματικὰ προήγαγε τὴ μελέτη τοῦ σχετικοῦ θέματος. Γι᾽ αὐτὸ ἄξιζε νὰ συμβουλευτῆ ὁ Βουρνᾶς τὴ μονογραφία τούτη, καθὼς μάλιστα ὑπῆρξε κι ἐκεῖνος μαθητὴς τοῦ Βλάχου. Στὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Βλάχου βρίσκει κανεὶς καὶ ἕνα πυκνὸ καὶ πολὺ πετυχημένο ὁρισμὸ τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος (βλ. σ. 1), ποὺ τὸν παραθέτω· «Ἦτο ἡ τάσις τῶν Χριστιανικῶν κρατῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου πρὸς ἀποκατάστασιν

καὶ τὴν πολὺ νεώτερη τοῦ Douglas Dakin «The Greek Struggle in Macedonia» (1897-1913)[1], ποὺ ἔχει βασιστῆ σὲ πλουσιώτατη βιβλιογραφία.

Ὕστερ' ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀναγκαία, κατὰ τὴ γνώμη μου, παρέκβαση εἶναι καιρὸς νὰ κριθοῦν τὰ μέρη τοῦ βιβλίου τοῦ Βουρνᾶ, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἀπασχοληθῶ.

Γιὰ τὸ πρῶτο, σσ. 481-488, περιορίζομαι νὰ ἐπαναλάβω πὼς ὁ συγγραφέας φαίνεται ὅτι δὲν γνωρίζει πὼς στὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1878 σημειώθηκε ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων σὲ ὡρισμένες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας, τὴν ὁποία φυσικὰ ὑποκίνησε καὶ βοήθησε τὸ ἑλλαδικὸ κράτος.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία ἀγνοήθηκε ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς παλαιοὺς ἱστορικοὺς συγγραφεῖς μας. Ἀγνοήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀσπρέα, ποὺ περιωρίστηκε νὰ μνημονεύση «τὸν ἀκήρυκτον πόλεμον ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Ἠπείρῳ». Φυσικὸ λοιπὸν ἦταν νὰ τὴν ἀγνοήση καὶ ὁ Βουρνᾶς, ἀφοῦ σ' αὐτὸν στηρίχτηκε.

Δυὸ τόμοι ὅμως τοῦ Ι.Μ.Χ.Α., ποὺ περιέχουν ἀνέκδοτο ἀρχειακὸ ὑλικό, ἔκαμαν γνωστὸ τὸν ξεσηκωμὸ τῆς Μακεδονίας, πρῶτα στὸ νότιο τμῆμα της[2] ἀπὸ τὸν Ὄλυμπο ὡς τὸν Ἁλιάκμονα, ποὺ κράτησε ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ὡς τὸν Ἀπρίλιο, καὶ ὕστερα στὸ Δυτικό[3], στὰ διαμερίσματα Κοζάνης, Καστοριᾶς, Φλώρινας, Μοναστηρίου καὶ Μοριχόβου (τὰ δυὸ τελευταῖα ἀνήκουν σήμερα στὴ Γιουγκοσλαβικὴ Μακεδονία), ἀπὸ τὸν Μάϊο ὡς τὸν Ὀκτώβριο.

Τὸ πῶς καὶ τὸ γιατί οἱ ἐπαναστάσεις αὐτὲς τῆς Μακεδονίας ἔμειναν τόσο καιρὸ ἡ πρώτη σχεδὸν ἄγνωστη καὶ ἐντελῶς ἄγνωστη ἡ δεύτερη ἐκτίθεται στὶς ἐκτενεῖς εἰσαγωγὲς τῶν τόμων τούτων. Ὅσο γιὰ τὴν ἀποτυχία τους, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς ἴδιας ἐποχῆς στὴ Θεσσαλία, τὴν Ἤπειρο καὶ τὴν Κρήτη, ὁ δημοσιολόγος καὶ ἀγωνιστὴς τοῦ καιροῦ ἐκείνου Γεώργ. Φιλάρετος ἀποδίδει τὸν βασικό της λόγο στὰ διπλωματικὰ τεχνάσματα τῶν Ἐγγλέζων, ἐπειδὴ τότε, ὅπως ἔγραψε, «ἡ Ἑλλὰς ἦτο ἀγγλικὴ ἀρμοστεία καὶ οὐχὶ κράτος ἀνεξάρτητον»[4].

ἐθνικὴν ἀναλώμασιν ἐδάφους ἀνήκοντος δικαιώματι κατακτητικῷ εἰς τὸν Ὀθωμανὸν Σουλτᾶνον».

1. Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 89, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 537.

2. Ἰ ω ά ν. Ν ο τ ά ρ η, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία (Ἀρχεῖον Στεφάνου Νικολ. Δραγούμη), Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 85, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 444. Ὁ Νοτάρης στὴν εἰσαγωγή του μὲ παραθέματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν παρέχει τὶς πρῶτες πληροφορίες καὶ γιὰ τὴν ἕως τότε ἐντελῶς ἄγνωστη ἐπανάσταση στὴ Δυτ. Μακεδονία (βλ. τὶς σσ. 50-52), τὴν ὁποία ὅμως μᾶς παρουσίασε ἀργότερα ὁ Κωφὸς σὲ ὅλο της τὸ πλάτος μὲ τὸν δικό του τόμο.

3. Ε ὐ α γ γ. Κ ω φ ο ῦ, Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878 (Ἀνέκδοτα προξενικὰ ἔγγραφα), Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 104, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. ιβ'+372.

4. Ξενοκρατία καὶ Βασιλεία ἐν Ἑλλάδι (1821-1897), Ἐν Ἀθήναις 1897. Τὸ παράθεμα στὶς ἀρχὲς τοῦ προλόγου του.

Περνῶ στὸ δεύτερο, σσ. 550-551, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικό». Σ' αὐτὸ ὁ Βουρνᾶς, μέσα σὲ μισὴ σελίδα, ἀναφέρεται στὴ δημιουργία τῆς ἐθνικῆς κινήσεως τῶν ὑποδούλων στοὺς Τούρκους Χριστιανῶν τῆς Μακεδονίας, πού, ὅπως ὀρθὰ γράφει, τὴν ὑποβοήθησε ἕνα πολὺ σοβαρὸ κίνημα ἀγροτικοῦ χαρακτήρα. Προχωρώντας πιστεύει ὅτι, ἐνῶ ἀρχικὸς στόχος τοῦ κινήματος ἦσαν οἱ Τοῦρκοι φεουδάρχες, τελικὰ ὁ δυνάστης ὠφελήθηκε ἀπὸ τὶς ἐνδοβαλκανικὲς ἀντιθέσεις, ποὺ ὑποδαυλίστηκαν, γιατὶ «τοὺς πόθους τῶν ἀγροτῶν ἐκμεταλλεύτηκαν πολὺ ἐπιδέξια τὰ βουλγαρικὰ σωβινιστικὰ στοιχεῖα, κατορθώνοντας νὰ στρέψουν τοὺς σλαβόφωνους πληθυσμοὺς κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ποὺ ἀναμφισβήτητα πλειοψηφοῦσε στὰ ἀστικὰ κέντρα». Στὰ τελευταῖα τοῦτα ἔχω νὰ προσθέσω ὅτι τὰ βουλγαρικὰ σωβινιστικὰ στοιχεῖα ὑποκινήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ρώσους. Ἡ ἵδρυση τῆς «Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας», τῆς ἐθνικῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ποὺ ἱδρύθηκε μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι στὶς 27 Φεβρ. (11 Μαρτ. 1870), καὶ τὸ σχίσμα ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπακολουθήση ἀνάμεσα στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἐκείνη (16/28 Σεπτ. 1872)[1] εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὶς ρωσικὲς ὑποκινήσεις. Καὶ ὅμως τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν τὸ θίγει καθόλου ὁ Βουρνᾶς, ἐνῶ εἶναι σὲ ὅλους γνωστὸ ὅτι ἔπαιξε κεφαλαιώδη ρόλο στὴ δημιουργία τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος καὶ τοῦ ἀγώνα ποὺ ἀκολούθησε.

Γιὰ νὰ δείξη, τέλος, ὁ Βουρνᾶς, τὸν συσχετισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ, «ὅπως τὸν ἀντιλαμβανόταν ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς ἀντιμαχομένους ἐθνικισμούς», πρᾶγμα, πού, καθὼς τονίζει, φανερώνει καὶ τὸ χάσμα τῶν ἀντιλήψεων,παρουσιάζει τὰ στοιχεῖα τριῶν στατιστικῶν, μιᾶς ἑλληνικῆς, μιᾶς βουλγαρικῆς καὶ μιᾶς σερβικῆς, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὸν μακεδονικὸ χῶρο, ποὺ σήμερα κατέχεται ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ κράτη τῆς Βαλκανικῆς. Ἄξιζε ὅμως νὰ ἀσχοληθῆ γιὰ λίγο μὲ αὐτὲς τὶς στατιστικές. Ἔτσι θὰ φαινότανε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ εἶναι καὶ ἡ πιὸ ἀκριβής. Οἱ δυὸ ἄλλες, σὲ σύγκριση μὲ ἐκείνη, ἀνεβάζουν τὸν συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς Μακεδονίας κατὰ ὀκτακόσιες ἕως ἑπτακόσιες χιλιάδες. Συγχρόνως ἐλαττώνουν τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ στὸ ἕνα τρίτο[2].

---

1. Βλ. πρόχειρα τὴν ἐργασία τοῦ Μ ι χ. Λ ά σ κ α ρ ι, Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα (1800-1923), τόμος Α΄, Θεσσαλονίκη 1948, σσ. 270 κ.ἑ.

2. Προφανῶς, γιὰ νὰ μειώσουν σκόπιμα τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό, δὲν θεωροῦσαν Ἕλληνες τοὺς δίγλωσσους Βλάχους. Χαρακτηριστικὰ ὅμως ἀναφέρω ὅτι ὁ Sir Alfred Biliotti, ποὺ σ'αὐτὴ τὴν περίοδο διετέλεσε γιὰ ἀρκετὰ χρόνια Γεν. Πρόξενος τῆς Μεγ. Βρεταννίας στὴ Θεσσαλονίκη καὶ διακρίθηκε γιὰ τὴν ἀμεροληψία του, ἔλεγε γιὰ τοὺς Βλάχους· «Εἶναι καὶ αὐτοὶ Ἕλληνες μέχρι φανατισμοῦ καὶ δύναταί τις νὰ ἰσχυρισθῇ περὶ αὐτῶν ὅτι εἶναι ἑλληνικώτεροι καὶ αὐτῶν τῶν γνησίων Ἑλλήνων». Βλ. συνέντευξή του στὴν ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα «Ἐμπρὸς» τῆς 27 Φεβρ. 1903, σ. 2-3. Οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο παραδέχονται καὶ οἱ Σλάβοι στὴν ἐποχή μας, ἀφοῦ γράφουν· «...Οἱ Βλάχοι, ἅπαξ καὶ ἐξελληνίζοντο, καθίσταντο ἀσυνήθως δραστήριοι κήρυκες τοῦ Πανελληνισμοῦ καὶ πείσμονες ἀγωνισταὶ τῶν σχεδίων

Εἰδικὰ ἡ σερβικὴ στατιστικὴ ἐλαττώνει πολὺ τὸν τουρκικὸ πληθυσμό, ποὺ δὲν ἦταν εὐκαταφρόνητος, καὶ σχεδὸν ἐκμηδενίζει τὴ βουλγαρικὴ παρουσία, ἀντίθετα δὲ διογκώνει ἐξωφρενικὰ τὸ σερβικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο μέσα στὰ γεωγραφικὰ καὶ ἱστορικὰ ὅρια τῆς πραγματικῆς Μακεδονίας εἶναι γεγονὸς πὼς ἦταν ἀσήμαντο. Γιατὶ τὰ ὅρια αὐτὰ μόλις ξεπερνοῦν τὸ Κρούσοβο καὶ ἑπομένως βρίσκονται πολὺ πιὸ κάτω ἀπὸ τὰ Σκόπια καὶ τὴν περιοχή τους, ποὺ ὑπάγεται στὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας Δαρδανίας. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴ στατιστικὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἐλέγξη ὁ Βουρνᾶς γιὰ τὸν ὅρο «σλαβόφωνοι», μὲ τὸν ὁποῖο ἐκείνη χαρακτηρίζει ἀκαθόριστα ὅσους ἀσφαλῶς δὲν θεωροῦσε Ἕλληνες ἢ Τούρκους, χωρὶς νὰ ἀναφέρη καθόλου τὴν ὕπαρξη Βουλγάρων. Πρῶτα-πρῶτα ἕνα μέρος τῶν σλαβοφώνων τῆς Μακεδονίας εἶχε ἑλληνικὴ συνείδηση (γκραικομᾶνοι) καὶ ἑπομένως αὐτοὺς ἔπρεπε νὰ τοὺς ὑπολογίζη μέσα στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό. Ἀλλὰ σλαβόφωνοι ἦσαν φυσικὰ καὶ ὅσοι εἶχαν βουλγαρικὴ συνείδηση καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνῆται στὰ σοβαρὰ ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν κατοικοῦσαν καὶ Βούλγαροι στὴ Μακεδονία, ἰδίως στὴν ὕπαιθρο.

Ἔρχομαι τώρα στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος, σσ. 578-579, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικὸ καὶ πάλι». Εἶναι τὸ σημαντικώτερο σὲ περιεχόμενο, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ προχειρογραμμένο. Ἐπειδὴ ὁ Βουρνᾶς δὲν εἶναι κάτοχος τοῦ θέματος, ἔπεσε σὲ ὄχι λίγα σφάλματα. Τὰ σφάλματά του λοιπὸν αὐτά, ὅπως παρουσιάζονται κατὰ σειρὰ στὸ κείμενό του, θὰ τὰ ἀποκαταστήσω.

Στὴν πρώτη παράγραφο τῆς σ. 578 ἀναφέρει τὸ «Βουλγαρικὸ Κομιτᾶτο» (sic) καὶ εὐθὺς κατόπιν μιλάει γιὰ τὸν βουλγαρικὸ σωβινισμό, ὁ ὁποῖος τὸ βοήθησε μὲ κάθε τρόπο. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ σημεῖο εἶναι ἀνάγκη νὰ ξεκαθαρίσωμε τὰ πράγματα. Πρὶν ὅμως γίνη τοῦτο, τοῦ ὑπενθυμίζω γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα τὴν ἐργασία τῶν Σκοπίων, ποὺ ἔχω μνημονεύσει πιὸ μπροστά, δηλαδὴ τὴν «Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἔθνους»[1].

Δὲν πρέπει νὰ μιλᾶμε γιὰ Κομιτᾶτο, ἀλλὰ γιὰ κομιτᾶτα, ἀφοῦ αὐτὰ ἦσαν δυό, ἡ πολὺ γνωστὴ «Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὀργάνωση» (τὰ ἀρχικά της στὴ βουλγαρικὴ «V.M.R.O.», στὶς κυριώτερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες «I.M.R.O.» καὶ στὴν ἑλληνικὴ «E.M.E.O.») καὶ ἡ ἀντίστοιχη «Ἐξωτερική». Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν μεγάλες ἀντιθέσεις μὲ ἀποτέλεσμα νὰ

τοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἵστατο ὄπισθεν τούτων...». Βλ. Desa Miljoska, Ταξικὴ διάρθρωσις τῆς Μακεδονικῆς κοινωνίας κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, «Jugoslovenski Istorijski Časopis, (=Γιουγκοσλαβικὸ Ἱστορικὸ Περιοδικό), τεῦχος 1-2, 1966. Μεταφράστηκε στὸ 23 τεῦχος τοῦ «Δελτίου Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας» τοῦ Ι.Μ.Χ.Α., σ. 30 κ.ἑ. (τὸ παράθεμα στὴ σ. 43), Θεσσαλονίκη 1969.

1. Βλ. παραπάνω σημ. 1 τῆς σ. 48. Τὰ σχετικὰ μὲ τὰ κομιτᾶτα στὸ δεύτερο βιβλίο, σ. 219 κ.ἑ.

βρίσκωνται διαρκῶς σὲ ρήξη, ποὺ εὐκόλυνε τὴν ἑλληνικὴ ἄμυνα στὴ Μακεδονία. Οἱ δυὸ αὐτὲς ὀργανώσεις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συγχέωνται. Ἡ πρώτη, ποὺ ἱδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1893, ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες καὶ ζητοῦσε κάτι πολὺ ἑλκυστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῆς ἀφόρητης δυστυχίας καὶ καταπιέσεως τοῦ ὑποδούλου χριστιανικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας, τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀκτημόνων μὲ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν τσιφλικιῶν τῶν μπέηδων. Τοῦτο ἐπισημαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ στὸ τέλος τῆς σ. 579, ὅπου γράφει πὼς «ἕνας κλάδος τοῦ κινήματος τῶν σλαβοφώνων εἶχε ἀγροτικὸ-ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα». Ἡ ἴδια ὀργάνωση εἶχε ἐκδηλώσει αὐτονομιστικὲς τάσεις καὶ εἶχε υἱοθετήσει τὸ σύνθημα «Ἡ Μακεδονία στοὺς Μακεδόνες»[1].

Ἡ δεύτερη ὀργάνωση, ποὺ ἱδρύθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1895 στὴ Σόφια, ἦταν καθαρὰ σωβινιστικὴ καὶ ἀντιδραστικὴ στὶς πολιτικές της ἰδέες. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ζητοῦσε τὴν ἐνσωμάτωση ὅλης τῆς Μακεδονίας στὴ Βουλγαρία, σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη-φάντασμα τοῦ Ἁγ. Στεφάνου (19 Φεβρ./3 Μαρτ. 1878), ἡ ὁποία δὲν ἐφαρμόστηκε ποτὲ καὶ εἶχε γίνει τὸ ὄνειρο τοῦ βουλγαρικοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ.

Ὅμως, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καὶ ἡ Ἐσωτερικὴ Ὀργάνωση εἶχε σὰν ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἕνωση τῆς Μακεδονίας μὲ τὴ Βουλγαρία, ὅπως παραδέχτηκε ὁ Dr. Hristo Tatarčev, ἱδρυτικὸ μέλος καὶ πρῶτος πρόεδρος τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς της, ὁ ὁποῖος ἀποκάλυψε: «Δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ υἱοθετήσωμεν τὸ σύνθημα τῆς ἀμέσου προσαρτήσεως τῆς Μακεδονίας εἰς τὴν Βουλγαρίαν, διότι ἐβλέπομεν ὅτι τοῦτο θὰ συνήντα μεγάλας δυσκολίας, λόγῳ τῆς ἀντιδράσεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τῶν ἐπὶ τῆς Μακεδονίας βλέψεων τῶν γειτονικῶν μικρῶν κρατῶν καὶ τῆς Τουρκίας. Ἐκάμνομεν τὴν σκέψιν ὅτι μία αὐτόνομος Μακεδονία θὰ ἠδύνατο εὐκολώτερον νὰ ἑνωθῇ ἀργότερον μὲ τὴν Βουλγαρίαν»[2].

Στὴν ἀκόλουθη παράγραφο ὁ Βουρνᾶς, παρουσιάζοντας τὴν ἑλληνικὴ ἀντίδραση στὴ βουλγαρικὴ δράση, ἀναφέρει ὅτι στὴ Μακεδονία στάλθηκαν μυστικὰ πολλοὶ ἀξιωματικοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ὅπως «οἱ Παῦλος Μελᾶς, Γεώργ. Κολοκοτρώνης, Ἀναστ. Παπούλας, Κωνστ. Μαζαράκης, Ἀλεξ. Κοντούλης κ.ἄ., οἱ ὁποῖοι καὶ ὠργάνωσαν ὑπὸ ψευδώνυμα ἀνταρτοομάδες

1. «Οἱ Μακεδόνες ἐπαναστάται ἔρριπτον τὸ σύνθημα τοῦτο ὄχι βεβαίως διότι ὑπῆρχε κάποια δῆθεν ἰδιαιτέρα ἐθνικὴ μακεδονικὴ κοινότης, ἀλλὰ ὡς σύνθημα ἀγῶνος ὁλοκλήρου τοῦ πληθυσμοῦ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του ἐκ τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ». Βλ. τὴν ἀνώνυμη ἐργασία «Τὸ Μακεδονικὸν Ζήτημα», Ἰνστιτοῦτον Ἱστορίας τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, Σόφια 1968. Μεταφράστηκε στὴ σειρὰ «Μεταφράσεις-Περιλήψεις» τοῦ Σλαβικοῦ Τμήματος τοῦ Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 37, Θεσσαλονίκη 1969 (τὸ παράθεμα στὴ σ. 38).

2. Ἔ.ἀ. Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ τέλους τοῦ παραθέματος δική μου.

καὶ ἀνέλαβαν ἔνοπλη δράση κατὰ τῶν βουλγαρικῶν σωμάτων τῶν κομιτατζήδων». Τὸ μικρὸ αὐτὸ τμῆμα, ἔτσι ποὺ διατυπώθηκε, παρουσιάζει σφάλματα. Ἐπὶ πλέον δὲν αἰτιολογεῖται. Πρῶτα-πρῶτα ἔπρεπε νὰ τονιστῆ τί ὑποχρέωσε τὸ Ἑλλαδικὸ κράτος νὰ σκεφθῆ στὰ σοβαρά, παρ' ὅλη τὴν ἀδυναμία του καὶ συνακόλουθα τοὺς φόβους του, πῶς ἦταν ἀνάγκη νὰ ἐγκαταλείψη τὴν ἀδράνεια καὶ νὰ περάση στὴ δράση. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἦταν ἡ βουλγαροκίνητη ἐπανάσταση τοῦ «Ilinden» (20 Ἰουλ. / 2 Αὐγ. 1903) καὶ ἡ καταστροφὴ τῆς ἑλληνοβλαχικῆς πόλεως τοῦ Κρουσόβου. «Μέχρι τοῦ Κρουσόβου, γράφει ὁ Στέφ. Δραγούμης, καὶ οἱ Ἕλληνες πάντες, ἔσω καὶ ἔξω, ἡσύχαζον καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις μακαρίως ἐπανεπαύετο εἰς ἀνεπαρκεῖς καὶ ἄνευ ὡρισμένου σχεδίου ἔν τε τῇ Μακεδονίᾳ καὶ παρὰ ταῖς Μεγάλαις Δυνάμεσιν ἐνεργείας»[1]. Ἔπρεπε ἀκόμη νὰ προσδιορίση πότε ἱδρύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ «Μακεδονικὸ Κομιτᾶτο», ποὺ μνημονεύει. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ πραγματοποιήθηκε κατὰ τὰ τέλη Ἰουνίου τοῦ 1904, ὅπως ἀναγγέλλει ὁ Στέφ. Δραγούμης σὲ ἐπιστολή του[2] πρὸς στέλεχος τῆς «Ἐπιτροπῆς Ἀμύνης» Μοναστηρίου, ἡ ὁποία εἶχε σχηματιστῆ τὸ 1903 ἀπὸ τὸν γυιό του τὸν Ἴωνα. Ὡς πρὸς τὰ πέντε ὀνόματα ἀξιωματικῶν, ποὺ ἀπαρίθμησε, πολλὰ μπορεῖ νὰ παρατηρήση ὅποιος γνωρίζει πρόσωπα καὶ πράγματα. Καὶ πρῶτα-πρῶτα οἱ τέσσερις ἀπὸ τοὺς παραπάνω—μὲ ἐξαίρεση τὸν Μαζαράκη, ὁ ὁποῖος, ὅπως τοποθετήθηκε, σπάζει τὴν τετράδα—εἶχαν κοινὸ ξεκίνημα, ὄχι ὅμως σὰν ἀρχηγοὶ ἀνταρτικῶν σωμάτων. Συγκεκριμένα στὶς ἀρχὲς τοῦ 1904 τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἔλαβε ἀπόφαση νὰ τοὺς στείλη μαζὶ μὲ λίγους συνοδοὺς στὰ Κορέστια καὶ τὶς Πρέσπες, νευραλγικὲς περιοχὲς τῶν καζάδων Καστοριᾶς καὶ Φλώρινας (Βιλαέτι Μοναστηρίου), γιὰ νὰ διερευνήσουν τὸν χῶρο καὶ διαπιστώσουν, ἂν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἀναληφθῆ ἐκεῖ πέρα δράση. Ἡ ἀποστολὴ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα κατὰ τὰ τέλη Φεβρουαρίου[3] καὶ ἔμεινε στὴ Μακεδονία ἕνα μήνα. Αὐτὸς καὶ μόνο ἦταν ὁ σκοπὸς τῆς ὁμάδας ἐκείνης. Ἀπὸ τοὺς τέσσερις τούτους ἀξιωματικοὺς τελικὰ μονάχα ὁ Μελᾶς πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὸν Μακεδονικὸ ἀγώνα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι κατὰ τὴν διάρκειά του

1. Γνασίου Μακεδνοῦ (=Στεφ. Νικολ. Δραγούμη), Μακεδονικὴ Κρίσις, τεῦχος Γ΄, Ἐν Ἀθήναις 1908, σ. 8.

2. Βλ. Φιλίπ. Στεφ. Δραγούμη, Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγώνας (ἀνέκδοτα κρυπτογραφικὰ ἔγγραφα), «Νέα Ἑστία», τεῦχος 850-1 Δεκ. 1962, σ. 1876.

3. Σὲ πρόσφατη ἐργασία μου («1904. Ἡ κρίσιμη καμπὴ τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνος», «Ἀριστοτέλης» Φλωρίνης, τεῦχος 104-105, Μάρτ. - Ἰουν. 1974) παρουσιάζω τὸ ἕως τότε ἀνέκδοτο διπλωματικὸ ἔγγραφο, ποὺ στάλθηκε στὶς 26 Φεβρ. (π. ἡμ.) τοῦ 1904 ἀπὸ τὸν τότε ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Ἄθω Ρωμᾶνο στὸν Πρόξενο Μοναστηρίου Δημ. Καλλέργη, μὲ τὸ ὁποῖο τὸν καθιστοῦσε ἐνήμερο γιὰ τὴν ἀναχώρηση τῆς ἀποστολῆς. Βλ. Ἀρχεῖον Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν: «1904. Φάκελος Α.Α.Κ.Η΄. Προξενεῖον Ἑλλάδος ἐν Μοναστηρίῳ. Ἐκθέσεις Προξένου Δ. Καλλέργη». Στοιχεῖα ἐγγράφου: Ἀριθ. ἐμπιστ. πρωτ. 718, ἐξαιρετ. ἐπεῖγον. Κρυπτογραφικῶς-ἀπόρρητον.

(1904-1908) οὔτε κἂν ξαναπῆγαν στὴ Μακεδονία. Ὅσο γιὰ τὸν τότε ὑπολοχαγὸ Πυροβολικοῦ Κωνστ. Μαζαράκη[1], ἐντελῶς ἄσχετο μὲ τὴν παραπάνω τετράδα, αὐτὸς πῆρε μέρος στὸν ἀγώνα καὶ διακρίθηκε μὲ τὸ ψευδώνυμο «Καπετὰν Ἀκρίτας», χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνη πὼς δὲν διακρίθηκαν ἐξ ἴσου ἢ καὶ περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνον καὶ ἄλλοι, ποὺ δὲν μνημονεύονται ὅμως ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ. Ἡ προτίμησή του λοιπὸν στὸ ὄνομα τοῦ Μαζαράκη ὀφείλεται μᾶλλον στὸ ὅτι τοῦ εἶναι γνωστός, ἐπειδὴ διέπρεψε σὰν στρατιωτικὸς στὰ μεταγενέστερα χρόνια.

Σχετικὰ πάλι μὲ τὰ ἑλληνικὰ κέντρα δράσεως, ποὺ ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι τὴν Ἀδριανούπολη τῆς Θράκης θὰ μποροῦσε νὰ τὴ μνημονεύση, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν θὰ παρέλειπε ἄλλα σημαντικώτερα, ὅπως, π.χ. ἦσαν οἱ Σέρρες, ἀκόμη καὶ ἡ Δράμα. Ἀναφέρονται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ οἱ ὑπεύθυνοι τῶν κέντρων καὶ γιὰ τὸ Μοναστήρι μνημονεύεται ὁ «Γ. Κοντογούρας» (sic). Ὁ τρόπος ὅμως, μὲ τὸν ὁποῖο ἀναφέρονται, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ πὼς οἱ ὑπεύθυνοι τοῦτοι βρίσκονταν στὴ θέση τους ὅλα τὰ χρόνια τοῦ ἀγώνα, πρᾶγμα ποὺ δὲν εἶναι βέβαια σωστό. Ὅσο γιὰ τὸν «Γ. Κοντογούρα» τὸ ὄνομα εἶναι λανθασμένο. Τὸ ὀρθὸ εἶναι Φίλιππος Κοντογούρης, πρόξενος στὸ Μοναστήρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1904 ποὺ σκοτώθηκε ὁ Παῦλος Μελᾶς. Ἦταν ἱκανὸς διπλωματικὸς ὑπάλληλος καὶ εἶχε διαδεχτῆ σ' αὐτὴ τὴν ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ θέση τὸν Δημ. Καλλέργη, ὁ ὁποῖος ἀπομακρύνθηκε λίγο νωρίτερα μὲ ἀπαίτηση τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως γιὰ τὴ δράση του, ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ ἐπιτρεπτὰ ὅρια. Πρὶν ἀπὸ τὸν Καλλέργη ἐξ ἄλλου πρόξενος στὸ Μοναστήρι ἦταν ὁ Κιουζὲς Πεζᾶς (ἀπὸ τὸ 1900 ὡς τὸ 1903). Ὁ Κοντογούρης ὑπηρέτησε καὶ στὸ Γεν. Προξενεῖο Θεσσαλονίκης, ποὺ διηύθυνε ὁ Λάμπρος Κορομηλᾶς καὶ μάλιστα ὑπῆρξε ὁ ἀντικαταστάτης του.

Στὴν τρίτη παράγραφο ὑπάρχει τὸ πιὸ σοβαρὸ καὶ κυριολεκτικὰ ἀπίστευτο σφάλμα τοῦ Βουρνᾶ. Διαβάζομε δηλαδὴ ὅτι ὁ Παῦλος Μελᾶς ἔδρασε στὸν Μακεδονικὸ ἀγώνα μὲ τὸ ψευδώνυμο «Καπετὰν Τέλος Ἄγρας»! Τὸ ὅτι ὁ Μελᾶς συγχέεται μὲ τὸν Ἄγρα καὶ ἀγνοεῖται τὸ ἀντάρτικο ψευδώνυμο τοῦ πρώτου, ποὺ ἦταν «Καπετὰν Μίκης Ζέζας» («Μίκης» τὸ ὑποκοριστικὸ

---

1. Ὁ Κωνσταντ. Μαζαράκης, διαπρεπὴς στρατιωτικὸς ποὺ ἔφτασε στὸν βαθμὸ τοῦ ἀντιστρατήγου καὶ ἔδρασε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐξορμήσεως τοῦ Ἔθνους μὲ ἡγέτη τὸν Ἐλευθ. Βενιζέλο, πρόσφερε τὶς ὑπηρεσίες του στὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα πρῶτα σὰν «ὑπάλληλος» τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου Θεσσαλονίκης μὲ τὸ ψευδώνυμο «Δῆμος Στεργιάκης» (Αὔγ. 1904-Ἰαν. 1905) καὶ κατόπιν σὰν ἀρχηγὸς σώματος στὴν περιοχὴ τῆς Νάουσας (Ἀπρίλ.-Νοέμβρ. 1905). Ἄφησε ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματα, τὴν ἔκδοση τῶν ὁποίων ἐπιμελήθηκε ὁ γυιός του Ἰωάν. Μαζαράκης-Αἰνιάν, ἀνώτερος ἀξιωματικὸς ἐ.ἀ., πρ. Νομάρχης καὶ συγγραφέας. Βλ. Κ. Ι. Μ α ζ α ρ ά κ η-Α ἰ ν ι ᾶ ν ο ς, Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγών (ἀναμνήσεις), Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 66, Θεσσαλονίκη 1963.

τοῦ ὀνόματος τοῦ πατέρα του Μιχαὴλ καὶ «Ζέζας» λέξη ἀρβανίτικη ποὺ σημαίνει μαῦρος), εἶναι πράγματα πού, μὰ τὴν ἀλήθεια, δὲν δικαιολογοῦνται. Ὅσο γιὰ τὸν «Τέλλο Ἄγρα», τὸν Ἀνθυπολοχαγὸ Πεζικοῦ Σαράντο («Τέλλος» εἶναι τὸ ὑποκοριστικό του) Ἀγαπηνό, ποὺ πλημμυροῦσε ἀπὸ ἀνθρωπιὰ καὶ ἰδεαλισμό, αὐτὸς εἶχε τραγικὸ τέλος, ἐπειδὴ θέλησε νὰ ριψοκινδυνέψη, γιὰ νὰ πετύχη ἡ εἰρήνευση καὶ ἡ συμφιλίωση, ποὺ μὲ ψεύτικες ὑποσχέσεις τοῦ πρότειναν οἱ ἀντίπαλοι, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίσουν μαζὶ τὸν Τοῦρκο κατακτητή. Ὁ Ἄγρας πιάστηκε λοιπὸν μὲ δόλο καί, ἀφοῦ ἐπὶ πέντε ὁλόκληρες μέρες δοκίμασε μαρτύρια, κρεμάστηκε λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Βλάντοβο τῆς Ἔδεσσας (σήμερα «Ἄγρας», γιὰ νὰ τιμᾶται ἡ μνήμη του) στὶς 7/20 Ἰουν. 1907. Γίνεται νὰ μὴ ἔχη διαβάσει ὁ Βουρνᾶς τὸ κλασικὸ πιὰ ἔργο τῆς ἀείμνηστης Πηνελόπης Δέλτα «Στὰ μυστικὰ τοῦ Βάλτου», ὅπου ξετυλίγεται ἡ δράση τῆς τραγικώτερης μορφῆς τοῦ ἀγώνα;

Εὐθὺς κατόπιν ἀναφέρεται πὼς τὸ σῶμα τοῦ Μελᾶ «μετὰ τρίμηνη δράση ἐξοντώθηκε». Ὅταν ὅμως γράφη κανεὶς Ἱστορία, ἡ ἀκρίβεια εἶναι ἀπαραίτητη. Ἀλλά, γιὰ νὰ εἶσαι ἀπόλυτα ἀκριβής, χρειάζεται νὰ κατέχης τὸ θέμα σου ὡς τὶς λεπτομέρειές του. Ὁ Μελᾶς λοιπὸν ἀγωνίστηκε ἔνοπλα μονάχα κατὰ τὴν τρίτη καὶ τελευταία ἔξοδό του στὴ Μακεδονία. Κατὰ τὴ δεύτερη ἔξοδό του, ποὺ ἔγινε τὸν μήνα Ἰούλιο, πῆγε στὴν Κοζάνη γιὰ λόγους καθαρὰ ὀργανωτικούς. Ἡ τρίτη ἔξοδός του ἔγινε στὶς 18 Αὐγ. (π. ἡμ.). Μὲ ἐντολὴ τοῦ «Μακεδονικοῦ Κομιτάτου» τῆς Ἀθήνας, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀναλάβει τὴν εὐθύνη τοῦ ἀγώνα στὴ Δυτ. Μακεδονία, καὶ ἀφοῦ πῆρε τὴ συγκατάθεση τῆς ὑπηρεσίας του, πῆγε ξανὰ ἐκεῖ πάνω, γιὰ νὰ ἀναλάβη τὴ διοίκηση ὅλων τῶν σωμάτων, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συγκροτηθοῦν στὶς περιφέρειες Μοναστηρίου καὶ Καστοριᾶς. Πέρασε μὲ τὸ σῶμα του τὰ ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα στὶς 28 τοῦ ἴδιου μήνα καὶ ἄρχισε τὴ δράση του γύρω στὰ μέσα Σεπτεμβρίου. Ἄρα αὐτὴ κράτησε μόλις ἕνα μήνα, ἀφοῦ ὁ Μελᾶς σκοτώθηκε στὴ Στάτιτσα τῶν Κορεστίων (σήμερα «Μελᾶς», γιὰ νὰ τιμᾶται ἡ μνήμη του) στὶς 13/26 Ὀκτωβρ. 1904. Οἱ ἄντρες του δὲν «ἐξοντώθηκαν», παρὰ μερικοὶ πιάστηκαν καὶ οἱ περισσότεροι, ποὺ διέφυγαν, συνέχισαν τὸν ἀγώνα κάτω ἀπὸ ἄλλους ἀρχηγούς.

Στὴ συνέχεια ὁ Βουρνᾶς γράφει πώς, ἀπὸ τότε ποὺ οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν τὴ δράση τους ἐναντίον τοῦ ἀνταπαιτητῆ τῆς Μακεδονίας, «ἡ ἀντίδραση τῆς τουρκικῆς διοίκησης ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν σωμάτων ὑπῆρξε σκληρή, διευκολυνόταν δὲ ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα μεταξὺ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ βουλγαρικῶν ἀνταρτοομάδων, οἱ ὁποῖες ἀλληλοκαταδιώκονταν σκληρά». Πραγματικὰ ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἄρχισε νὰ καταδιώκη ἀσταμάτητα τὰ ἑλληνικὰ σώματα, πού, ὅπως γράφει καὶ ὁ Βουρνᾶς, «εἶχαν σκληρὲς ἀπώλειες στὶς συγκρούσεις τους» μὲ τοὺς διῶκτες τους. Ἔπρεπε ὅμως νὰ ἐξηγήση, γιατί οἱ Τοῦρκοι ἐφάρμοσαν τέτοια τακτική. Ἁπλούστατα φοβόντουσαν ὅτι ἡ

ἑλληνικὴ ἐπέμβαση, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπάρξεως στὴ Μακεδονία συμπαγοῦς ἑλληνικοῦ στοιχείου στὰ ἀστικὰ κέντρα καὶ πολὺ ὑπολογίσιμου στὴν ὕπαιθρο, συνιστοῦσε μεγάλο κίνδυνο γιὰ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς αὐτοκρατορίας τους καὶ ἔκριναν πὼς ἔτσι ἔπρεπε νὰ φερθοῦν καὶ ἀκόμη νὰ τρομοκρατήσουν τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς ὑπαίθρου, ὄχι ὅμως «μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι αὐτὸς ἐνίσχυε τὶς ἑλληνικὲς ἀνταρτοομάδες», ὅπως γράφει ὁ Βουρνᾶς, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ χωρικοὶ πραγματικὰ βοηθοῦσαν μὲ διάφορους τρόπους τοὺς Ἕλληνες ἀντάρτες, πρᾶγμα ποὺ φανέρωνε καὶ τὸ ἐθνικό τους φρόνημα. Ὅσο γιὰ τὸν ἀγώνα ἀνάμεσα στοὺς Χριστιανοὺς διεκδικητὲς τῆς Μακεδονίας, οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ τότε ποὺ ἐμφανίστηκαν καὶ σὰν ἔνοπλοι ἀνταγωνιστές, καταδιώκανε συνεχῶς τὰ βουλγαρικὰ σώματα ἐπιδιώκοντας νὰ συγκρουσθοῦν μαζί τους, ἐνῶ ἐκεῖνα τοὺς ἀπόφευγαν συστηματικά. Μοναδική τους σχεδὸν ἀπασχόληση, καθὼς καὶ τῶν λίγων ρουμανόβλαχων συνεργατῶν τους, ἦταν νὰ τοὺς παρακολουθοῦν μὲ τοὺς πράκτορές τους στὴν ὕπαιθρο καὶ νὰ καταδίδουν τὶς κινήσεις τους στὸν τουρκικὸ στρατό. Γι' αὐτὸ καὶ τὶς ἀπώλειές τους οἱ Ἕλληνες τὶς εἶχαν, σχεδὸν ἀποκλειστικά, ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τους μὲ τοὺς Τούρκους.

Στὴν ἀκόλουθη τέταρτη παράγραφο ὁ Βουρνᾶς θίγει ἕνα ζήτημα πολὺ λεπτὸ γιὰ μᾶς. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ εἶχε προκαλέσει στοὺς φιλελεύθερους κύκλους τῆς Εὐρώπης ἡ ἑλληνικὴ στάση στὴ Μακεδονία, ὅπως αὐτὴ διαγράφεται εὐθὺς πιὸ πάνω. Ἐξ αἰτίας δηλαδὴ τῆς ἐξαιρετικὰ δεινῆς θέσεως, στὴν ὁποία εἶχαν περιέλθει οἱ Ἕλληνες ἀγωνιστὲς καὶ οἱ χωρικοὶ ποὺ τοὺς συνέδραμαν, τὸ ἑλληνικὸ κράτος κινήθηκε κατάλληλα, ὥστε νὰ τεθῆ τέρμα στὸν κατατρεγμό τους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στρατό, γιὰ νὰ σημειώση ἐπιτυχία ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπός του, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὴ σωτηρία τοῦ μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἂς μὴ ξεχνᾶμε ἀκόμη τί εἶχε συμβῆ λίγα χρόνια πιὸ μπροστά. Ἐννοῶ δηλαδὴ τὸ 1897, αὐτὸν τὸν πόλεμο τῆς ντροπῆς μὲ τὶς φοβερές του συνέπειες, κυρίως τὶς ἠθικές, ποὺ εἶχε προκαλέσει σὲ ὁλόκληρο τὸν Ἑλληνισμό. Οἱ Τοῦρκοι ἐκβιάζανε καὶ ἀπειλοῦσαν ἀδιάκοπα τὸ ἑλλαδικὸ κράτος, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ πολιτικὴ τῆς «ἀψόγου στάσεως» ἀπέναντί τους οὐσιαστικὰ νὰ ἔχη ἀρχίσει ἀρκετὰ χρόνια, πρὶν αὐτὴ ἀκουστῆ νὰ διακηρύσσεται ἀπὸ ἐπίσημο ἑλληνικὸ στόμα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐνεργητικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς βουλγαρικῆς κινήσεως στὴ Μακεδονία ἄρχισε τόσο ἀργὰ καὶ μὲ τόση περίσκεψη καὶ τόσους δισταγμούς. Πάντως ὁ κίνδυνος νὰ θεωρηθοῦμε ἀπὸ τὴ διεθνῆ κοινὴ γνώμη «χωροφύλακες τῆς Τουρκίας πρὸς διαιώνισιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ» ὑπῆρχε πραγματικά. Πῶς ἀλλιῶς ὅμως θὰ μποροῦσε νὰ ἀντιμετωπιστῆ ἡ κατάσταση; Ἐφαρμόζανε μιὰ πολιτικὴ ἀνάγκης, ἀφοῦ ὅ,τι μὲ κάθε θυσία ἔπρεπε νὰ ἀποσοβηθῆ ἦταν ὁ ἐκβουλγαρισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ ἡ ὁριστικὴ ἀπώλεια τῆς Μακεδονίας. Γι' αὐτὸ ἔχω τὴ γνώμη

πῶς τὴν πιὸ σωστὴ ἀπάντηση στὸ ζήτημα τοῦτο, ποὺ τόσο μᾶς ἐκόστιζε, τὴν ἔδωσε ὁ Ἴων Δραγούμης γράφοντας τὰ ἀκόλουθα: «...Ἐχθρευόμαστε τοὺς Ὀθωμανοὺς ὄχι λιγώτερο ἀπ' ὅσο οἱ Βούλγαροι, ξέρομε ὅμως πῶς δὲν εἶναι ἀκόμη ἡ ὥρα. Πρέπει νὰ βροῦμε τὴν κατάλληλη στιγμή. Γιατὶ τὸ ζήτημα δὲν εἶναι νὰ ἀντικαταστήσωμε τὸν ἕνα ζυγὸ μὲ ἄλλον. Κάλλιο σάπιο σαμάρι παρὰ ὁλοκαίνουριο. Τὸν παλιὸ ζυγὸ τὸν ὑποφέρομε ὅπως-ὅπως ἴσαμε τώρα. Ἂς τὸν ὑποφέρωμε ἀκόμη λίγο καιρό... Ἂν διαφυλάξω τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, θὰ τὸ κάμω μόνο προσωρινὰ καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶμαι ἀρκετὰ δυνατός, γιὰ νὰ τῆς πάρω τὲς χῶρες ποὺ μοῦ ἀνήκουν, καὶ γιατὶ πιστεύω ὅτι ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ δὲν θὰ χάσουν αὐτὲς τὸν ἑλληνικό των χαρακτήρα, ὥσπου νὰ γίνω ἀρκετὰ δυνατός, γιὰ νὰ τὲς ἐλευθερώσω. Ἐνῶ κάθε πολιτικὴ μεταβολὴ ὑπὸ τὶς σημερινὲς συνθῆκες θὰ μποροῦσε νὰ γίνη αἰτία νὰ χάσουν οἱ πασίγνωστες αὐτὲς ἑλληνικὲς χῶρες τὴν ἑλληνικότητά των»[1].

Στὴν πέμπτη καὶ τελευταία παράγραφο ὁ Βουρνᾶς, γιὰ νὰ δείξη «τὴν προπαγανδιστικὴ ἐκμετάλλευση τῆς σιωπηρᾶς ἑλληνοτουρκικῆς συμφωνίας, ποὺ ἔκαναν οἱ βουλγαρικὲς ἐθνικιστικὲς ὀργανώσεις», χρησιμοποιεῖ σύντομο παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀσπρέα, μέρος τοῦ ὁποίου ἀνέφερα μόλις πιὸ πάνω. Ὅπως ὅμως τὸ παρουσιάζει, εἶναι δυνατὸ νὰ προκληθῆ παρεξήγηση, ἐπειδὴ ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ τὸ θεωρήση σὰν προσωπικὴ γνώμη τοῦ Ἀσπρέα. Νὰ λοιπὸν πρῶτα ὁλόκληρο τὸ σχετικὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Βουρνᾶ. «Ἡ Ἑλλὰς—γράφει ὁ Γ. Ἀσπρέας—ἐνεφανίζετο ἐνώπιον τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης ὡς χωροφύλαξ τῆς Τουρκίας πρὸς διαιώνισιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ»[2]. Καὶ τώρα τὸ ἴδιο παράθεμα, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι γραμμένο στὸ βιβλίο τοῦ Ἀσπρέα. «Καλῶς ὠργανωμένη ἡ βουλγαρικὴ προπαγάνδα καὶ διαθέτουσα ἐν Παρισίοις, Λονδίνῳ καὶ Βερολίνῳ ἡμερήσια καὶ περιοδικὰ ὄργανα τοῦ τύπου, ὡς καὶ ἀντιπροσώπους ἐν ταῖς Βουλαῖς, ἐξωνημένους ἢ παραπεισθέντας, διέσυρε τὴν Ἑλλάδα ἀλγεινῶς ἐνώπιον τῆς κοινῆς γνώμης ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐνεφάνιζε τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν ὡς χωροφύλακα τῆς Τουρκίας πρὸς διαιώνισιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ»[3]. Ὅπως βλέπει κανείς, δὲν πρόκειται γιὰ κρίση τοῦ Ἀσπρέα. Ἡ διαφορὰ λοιπὸν εἶναι οὐσιώδης καὶ γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ ἀποκατάσταση πιστεύω πῶς ἦταν ἀναγκαία.

Ὁ Βουρνᾶς κλείνει τὸ θέμα του ἀναφέροντας, ὄχι ὅμως στὸ σημεῖο ποὺ

---

1. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολιμαία διατριβή του, ποὺ γραμμένη στὴ γαλλικὴ γλώσσα στάλθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1903. Δημοσιεύτηκε, μεταφρασμένη στὴν ἑλληνικὴ ἀπὸ τὸν ἀδελφό του Φίλιππο, στὸν Δ' τόμο τῶν «Σερραϊκῶν Χρονικῶν» (1961), ἀπ' ὅπου καὶ ἀνάτυπο, μὲ τίτλο «Ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου καὶ τὸ χωριὸ Λάκκος τῶν Σερρῶν». Τὰ παραθέματα στὶς σσ. 17 καὶ 22 τοῦ ἀνατύπου.

2. Βλ. τὴ σ. 579 στὸ τέλος της.

3. Ἔ.ἀ., σ. 74 (βλ. σημ. 2 τῆς σ. 46).

ἔπρεπε, τὸ βιβλίο τοῦ Κωστῆ Μοσκώφ, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔκανα λόγο στὶς ἀρχὲς τοῦ ἄρθρου μου[1]. Ἐπὶ πλέον ἐπαναλαμβάνει τὸ σφάλμα τοῦ Μοσκώφ, ὅταν γράφη πὼς οἱ μνημονευόμενες σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία «ἕνδεκα σφοδρὲς συγκρούσεις καὶ δολιοφθορὲς ἐναντίον τῶν Τούρκων» ἔγιναν κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ilinden. Ὅπως ἔχω ἀναφέρει προηγουμένως, ἡ ἐπανάσταση τούτη ἄρχισε στὶς 20 Ἰουλ. / 2 Αὐγ. 1903, μέρα τῆς γιορτῆς τοῦ προφήτη Ἠλία. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὠνομάστηκε καὶ «Ilinden», ποὺ σημαίνει «μέρα τοῦ Ἠλία» καὶ δὲν διαλέχτηκε τυχαῖα, ἐπειδὴ τὴν ἔθεσαν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία του. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ μέρη ἐκεῖνα ὁ Προφήτης Ἠλίας λατρευότανε ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ὡς προστάτης τους, καθὼς ἡ γιορτὴ του ἔπεφτε πάνω στὶς θερινὲς ἐργασίες τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου. Ὅλες ὅμως οἱ μνημονευόμενες ἀπὸ τὸν Μοσκὼφ πράξεις ἔγιναν τὴν ἄνοιξη καὶ ἑπομένως ἀνήκουν στὴν περίοδο τῆς προετοιμασίας τοῦ Ilinden. Γιὰ νὰ τὶς ἐντοπίσω μὲ ἀκρίβεια, ἔχουν σχέση μονάχα μὲ τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903[2].

Αὐτὰ εἶναι ὅσα νομίζω πὼς ἔπρεπε νὰ παρατηρήσω γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ στὸ σχετικὸ μὲ τὴ Μακεδονία τμῆμα της. Ὑπάρχουν καὶ μερικὰ ἄλλα μικρότερης σημασίας, ποὺ ἄφησα ἀσχολίαστα.

Κλείνω τὸ ἄρθρο μου δίνοντας ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ μοῦ ὑποβληθῆ, ἀφοῦ ἀσχολήθηκα μὲ τὸ μακεδονικὸ ζήτημα, ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀναρριπίζει τὸ ἐθνικιστικὸ πνεῦμα[3].

Μήπως λοιπὸν θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ καταγινόμαστε καθόλου μὲ τὸ ζήτημα αὐτό; Ἀλλὰ τότε θὰ χρειαζότανε νὰ δεχτοῦμε καὶ κάτι ἄλλο, ὅτι δηλαδὴ ἔχομε τὸ δικαίωμα νὰ διαγράψωμε τὴν ἱστορία μας. Προσωπικὰ δηλώνω ὅτι μιὰ τέτοια θέση μὲ βρίσκει σαφῶς ἀντίθετο. Τὸ πρόβλημα ὅμως ὑπάρχει καὶ πιστεύω πὼς ἡ ἀντιμετώπισή του ἁπλουστεύεται, ἂν γνωρίσωμε πῶς σκέφτονται πάνω σ' αὐτὸ οἱ γείτονές μας. Νά λοιπὸν τί ἔγραψε, μόλις πρὶν πέντε

1. Βλ. σημ. 1 τῆς σ. 47.

2. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. τὴν ἐργασία μου «Τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903 μὲ βάση ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν», «Μακεδονικά», ἀπ' ὅπου καὶ ἀνάτυπο, τ. Ι' (1970), σ. 35-79.

3. Δικαιολογημένα ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ἄγγελος Τερζάκης ξεχωρίζει τὸν ἑλληνικὸ ἐθνικισμὸ τοῦ μακεδονικοῦ ἀγώνα καὶ γενικώτερα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπὸ τὸν σημερινὸ «ἐπιχειρηματικὸ ἐθνικισμό», τὸν τόσο διαβλητό, ἀφοῦ «τὴν ἐθνικὴ ἰδέα τὴ λέρωσαν ἐγκληματικὰ οἱ κάπηλοι καὶ οἱ ἐκμεταλλευτές της». Βλ. τὴν ἐπιφυλλίδα του «Μιὰ ἔννοια μὲ παρὸν καὶ μὲ μέλλον», «Τὸ Βῆμα», 8 Ὀκτωβρ. 1975. Ἂς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πώς, ὅταν ἔχης ὑπόδουλους ἀδελφοὺς καὶ ἀγωνίζεσαι γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους καὶ τὴν ἐθνική σου ὁλοκλήρωση, ὁ ἀγώνας σου εἶναι ἀπόλυτα θεμιτός, ἐφ' ὅσον εἶναι ἄσχετος μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐπεκτατισμοῦ καὶ τὴ διάπραξη ἀδικίας σὲ βάρος μιᾶς ἄλλης ἐθνότητας.

χρόνια, πρόσωπο ὑπεύθυνο, ὁ Βούλγαρος καθηγητὴς ἱστορικὸς Veselin Hadzinikolov[1].

«...Ἡ ἱστορία τῆς Βουλγαρίας δὲν διεγράφετο πάντοτε ἐπὶ τῶν σημερινῶν μόνον ἐδαφικῶν ὁρίων τῆς χώρας μας. Ἀπὸ τὸν βουλγαρικὸν λαὸν πολλάκις κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχον ἀποσπασθῆ βιαίως ζωτικὰ τμήματα τῆς χώρας του. Ἡ ἱστορία του συνεπῶς θὰ εἶναι ἐπιστημονικὴ καὶ ἀληθὴς μόνον ὅταν ἐξετάζεται ἐντὸς τῶν ἀντιστοίχων ἐδαφικῶν ὁρίων τῆς ἑκάστοτε περιόδου. Ἀλλέως ἡ ἱστορία τοῦ λαοῦ μας θὰ εἶναι πτωχὴ καὶ ἐλλιπής, ἄνευ τοῦ πραγματικοῦ αὐτῆς ὄγκου καὶ περιεχομένου. Τοῦτο ὑποχρεώνει τοὺς βουλγάρους ἱστορικούς, ὅπως μελετοῦν καὶ ἐκλαϊκεύουν παραλλήλως πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν περιοχῶν ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι κάποτε ἀνῆκον εἰς τὸ βουλγαρικὸν κράτος καὶ αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἢ εἶναι κατῳκημέναι ὑπὸ Βουλγάρων...»[2]. Ὅπως βλέπει κανείς, δὲν χωράει καμμιὰ παρανόηση πάνω σ' αὐτὰ πού, ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἔγκριση τῶν προϊσταμένων του, ἔγραψε ὁ Βούλγαρος καθηγητής, ὄχι βέβαια γιὰ νὰ ἐκφράση μονάχα τὴν προσωπική του γνώμη.

Ὅταν ἀνατρέχη κανεὶς στὸ παρελθὸν τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν σχέσεων, ἀντικρύζει τὴν ἐχθρότητα ποὺ μᾶς χώριζε στὰ μεσαιωνικὰ καὶ στὰ νεώτερα χρόνια. Σήμερα ὅμως ζοῦμε μιὰ καινούρια ἐποχὴ στὶς σχέσεις τοῦ βουλγαρικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Ὅλοι μας γνωρίζομε πολὺ καλὰ ποῦ ὁδηγοῦν οἱ ἐχθρότητες καὶ τὰ μίση ἀνάμεσα στοὺς λαούς. Νὰ λοιπὸν γιατί γεννιέται ἡ ἐπιθυμία τους γιὰ τὴν εἰρήνη, τὴν ἐπαφὴ καὶ τὴ συνεννόηση καί, τέλος, τὴ φιλία. Γιὰ τοῦτο σήμερα οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Βούλγαροι κατάλαβαν καὶ συμφώνησαν ὅτι πρέπει νὰ προσεγγίσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Γιὰ τὴν προσέγγιση τούτη πολὺ συνετέλεσε ἡ ἐπίσημη δήλωση τῶν γειτόνων μας, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τρόπο κατηγορηματικό, πὼς δὲν ὑπάρχει πιὰ καμμιὰ ἐδαφικὴ διεκδίκηση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι φτάσαμε στὴ σημερινὴ ἐξέλιξη τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν σχέσεων, ἡ ὁποία μονάχα ἀγαλλίαση εἶναι δυνατὸ νὰ προκαλῆ.

Πῶς λοιπὸν πρέπει ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς νὰ πορευθοῦμε; Θεωρῶ αὐτονόητο ὅτι πάνω ἀπὸ κάθε τι ἄλλο ἐπιβάλλεται νὰ ἀγαπᾶμε τὴν πατρίδα μας. Ἑπομένως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀφήνωμε τὴν ἐθνική μας μνήμη νὰ ἀτονῆ. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε, ὅπως εἴδαμε, ἐφαρμόζουν καὶ οἱ Βούλγαροι. Χρειάζεται ὅμως

---

1. Τὸ ἄρθρο του δημοσιεύτηκε στὸ εἰδικὸ βιβλιογραφικὸ τεῦχος (σσ. 3-16) τοῦ ἔτους 1970 τοῦ περιοδικοῦ «Istoričeski Pregled» (=Ἱστορικὴ Ἐπιθεώρηση), ὀργάνου τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, μὲ τὴν ἐπέτειο τῆς συμπληρώσεως 25ετίας ἀπὸ τὴν ἔκδοσή του.

2. Ἀποσπασματικὴ μετάφραση τοῦ ἄρθρου δημοσιεύτηκε στὸν Α΄ τόμο τῆς «Βαλκανικῆς Βιβλιογραφίας», ποὺ ἐκδίδει τὸ Ι.Μ.Χ.Α, Θεσσαλονίκη 1973 (ἐκδόθηκε τὸ 1974). Βλ. «Συμπλήρωμα», σ. 13.

νὰ γίνεται τοῦτο μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μὴ δημιουργοῦνται ἐμπόδια στὶς μεταξύ μας καλὲς σχέσεις. Σ' αὐτὸ θὰ μᾶς βοηθήση ἀκόμη καὶ τὸ παρελθόν, πού, ἐνῶ μᾶς χωρίζει, συγχρόνως μᾶς ἑνώνει. Ἀρκεῖ νὰ θυμόμαστε τὴν κοινὴ τύχη τῶν δύο λαῶν μας, δηλαδὴ τὴ σκληρὴ δουλεία αἰώνων κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο ληστρικὸ κατακτητὴ καὶ ἀνελέητο δυνάστη.

Ἐκεῖνο ποὺ ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ ἀτονήση καὶ νὰ σβήση ἀνάμεσά μας, ἂν θέλωμε νὰ μὴ εἶναι προσωρινὴ ἡ σημερινὴ ἀλλαγή, εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ σωβινισμοῦ καὶ τῆς μισαλλαδοξίας, τῆς προκαταλήψεως καὶ τοῦ φανατισμοῦ, ἐκδηλώσεων ποὺ συνθέτουν τὸν νοσηρὸ καὶ γιὰ τοῦτο ἄγονο καὶ ἐπικίνδυνο πατριωτισμό.

Τὴν ἱστορία μας ὅμως δὲν πρέπει νὰ πάψωμε νὰ τὴ μελετᾶμε καὶ νὰ τὴ χρησιμοποιοῦμε σὰν τὸ στήριγμα, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποίου θὰ κρατοῦμε ζωντανὴ τὴν ἐθνική μας παράδοση καὶ τὴν ἑλληνικότητά μας, γιὰ νὰ μὴ ἀποκοποῦμε ἀπὸ τὶς ρίζες μας, χάσωμε τὴν ἰδιομορφία μας καὶ ξεπέσωμε στὸν κοσμοπολιτισμό ποὺ θὰ μᾶς ὁδηγήση ἀρχικὰ στὴν ἀποδυνάμωση καὶ τελικὰ στὴ διάλυση.

Ὀκτώβριος 1975 ΙΩΑΝ. ΣΩΤ. ΝΟΤΑΡΗΣ

RÉSUMÉ

Jean Notaris, La question Macédonienne dans une nouvelle «Histoire de la Grèce moderne».

Le rédacteur de l'article traite les chapitres relatifs à la Macédoine et à la question Macédonienne dans le livre de l'historien Tassos Vournas «Histoire de la Grèce moderne» (Athénes 1974), qui dans son ensemble présente la période de l'histoire greque de 1821 à 1909.

Il constate que ces articles ont été sommairement écrits de façon à dépasser de beaucoup les limites permises et avec une mise à jour bibliographique bien défectueuse. Aussi s'étonne-t-il que le travail de l'auteur ait été loué par certains critiques «pour les bons renseignements qu' il offre et pour l'élaboration judicieuse de la matière».

Pour montrer que dans la Grèce d'aujourd'hui la situation pour ceux qui s'occupent de tels sujets est bien différente de ce qu' elle était dans le passé il donne un court aperçu de l'activité des Instituts spéciaux de Thessalonique, de la «Société des Études Macédoniennes» et de l' «Institut des Études Balcaniques». Il soutient que si l'auteur avait exploité à son profit des ouvrages de valeur reconnue il aurait pu traiter son sujet avec succès.

Dans trois autres chapitres du livre de Vournas il compléte certaines omissions qu' il juge fondamentales, rétablit des maladresses et corrige enfin des fautes parmi les plus graves.

L'auteur termine son article en répondant à la question qu'il pose lui-même, à savoir si aujourd'hui après l'heureuse amélioration des rapports de la Grèce avec ses voisins du nord et surtout avec Bulgares il serait utile de cesser de nous occuper de la question Macédonienne.

Son avis personnel est que ce point de vue n'est point juste parce qu'il n'est par permis de passer sous silence l'histoire et ce qui est pire encore de la rayer. Il croit cependant que ce qui doit changer c'est la façon dont on doit exposer un tel sujet. Il est c'est-à-dire nécessaire de le traiter sans chauvinisme, loin de tout fanatisme, sans prejugés ni esprit d'intolérance, afin que l'amitié entre les peuples n'en soit pas lésée.